

МОДЕЛЬОВАНІ ЧЕРЕПИ ІНГУЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З ПОНИЗЗЯ р. МОЛОЧНОЇ

Ця стаття є першою публікацією матеріалів рідкісних катакомбних поховань, які містили небіжчиків з модельованими черепами, з розкопок Херсонської археологічної експедиції ІА НАН України.

Обряду моделювання черепів у скотарських народів доби бронзи Північного Причорномор'я присвячено чимало робіт [1]. Було з'ясовано походження цього ритуалу, його зміст, соціальна значимість, поширення серед різних етнокультурних груп, його варіативність тощо. Зважаючи на рідкісність та яскравість згаданого обряду, актуальним завданням залишається повна публікація матеріалів поховань, що містять небіжчиків, які супроводжувались таким ритуалом. Головним завданням цієї статті є публікація матеріалів поховань, де зафіксовано згаданий обряд з пониззя р. Молочної. Всі матеріали надані за звітами Херсонської археологічної експедиції (ХАЕ) 1979, 1980, 1982, 1984, 1986 рр. [2]. Для усунення повторів інформації дані про форму поховальної споруди, орієнтації за сторонами світу, положення кістяка в описах опускаються. Всі ці відомості є на малюнках. Поховання, що публікуються, походять з правого берега р. Молочної та південно-західного берега Молочного лиману.

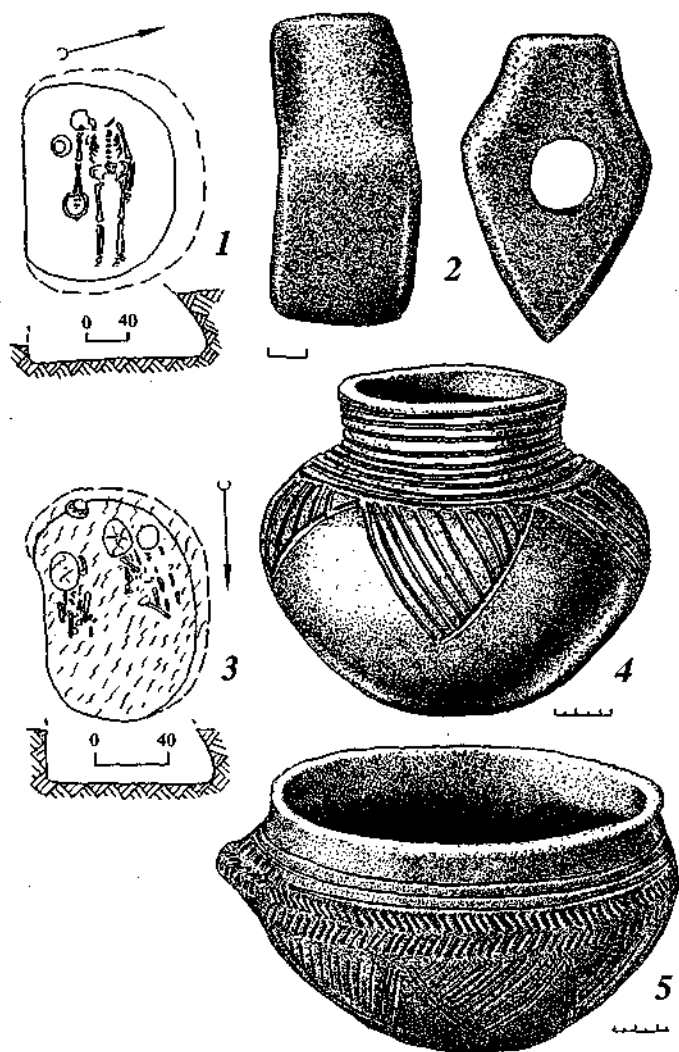
Розкопки провадились біля с. Волчанськ (1979 р.) Акимівського району Запорізької області. Курган-

на група знаходиться в межах річки Великого і Малого Утлюків. Курган 1 (висотою 3,8 м, діаметром 60 м), поховання 37. Знаходилося на відстані 23 м на південь та 3,5 м на схід від «0». Розміри камери - 2,4x1,9 м, глибина - 5,05 м (мал. 1, І).

У похованого череп зміщений з осі хребцевого стовпа і лежав на лівому плечі лобовою частиною до ніг (можливо, при похованні голова була відділена), ліпна посуда стояла поряд з правим стегном. Друга ліпна посуда стояла біля правого плеча. На дні камери простежено тонкий прошарок коричневого тліну, кістяк слабо пофарбований вохрою. Череп модельований: очі й ніс були замінені їхньою імітацією із глини й вохри - своєрідною поховальною маскою.

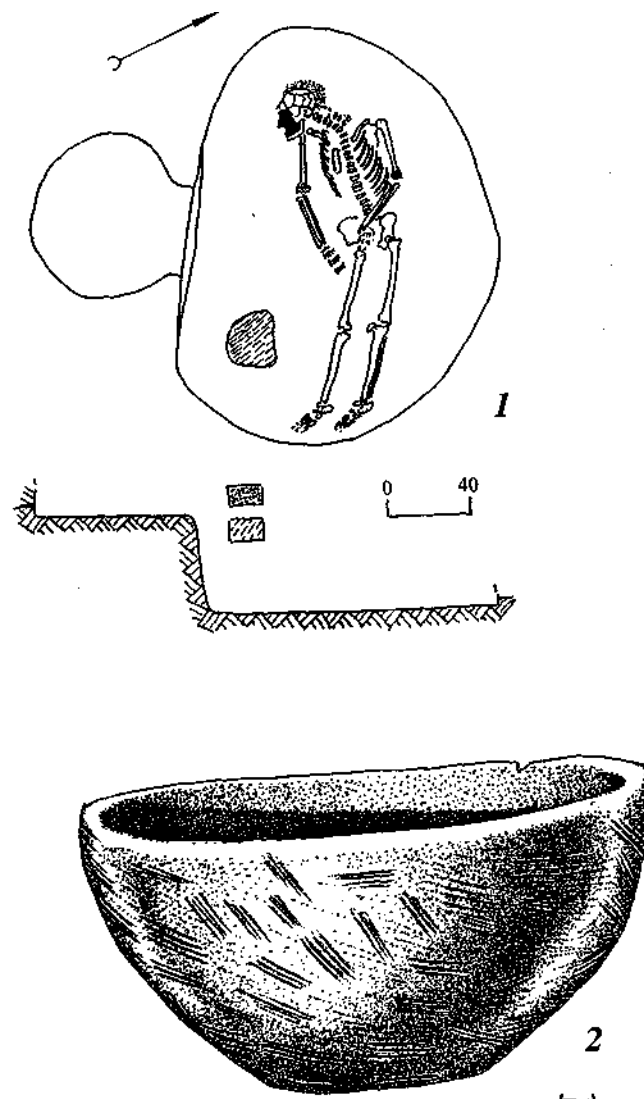
Опис знахідок.

1. Ліпна посуда (1) - широка чаша з невеликим, злегка відігнутим вінцем, що плавно переходить у широкий тулуб. Дно стійке, на плічку горизонтальна наліпна ручка з двома вертикальними отворами. Орнамент складається з трьох горизонтальних різьблених ліній, що проходять нижче вінця. Нижня лінія розімкнута ручкою. Під лініями -

Мал. 1

1 – Волчанськ – 79, к. 1, п. 37; 2 – Родіонівка, к. 9, п. 11;
3 – Волчанськ – 79, к. 1, п. 38; 4 – Волчанськ – 79, к. 1, п. 37;
5 – Волчанськ – 79, к. 1, п. 37.

Мал. 2

1 – Волчанськ – 79, к. 1, п. 44; 2 – Сивашівка, к. 6, п. 2.

два ряди косих насічок у вигляді «ялинок», також розімкнутих наліпом. Нижче - 9 опущених вершинами униз заштрихованих косими лініями трикутників, позначених тонкими різьбленими лініями. Сторона восьми трикутників, перпендикулярна штрихуванню, позначена двома лініями, одного трикутника - однією лінією. На дні - прямий хрест, кілька разів повторений «кутками», що розбігаються. Наліпна ручка орнаментована п'ятьма рядами косих насічок, розташованих ялинкою. Зовнішня поверхня посудини вкрита кіптявою, колір піщано-сірий, колір внутрішньої поверхні - сірий. До половини посудина була заповнена бурою порошкоподібною масою. Висота 11,7 см, діаметр вінця - 19 см, тулуба - 21,8 см, дна - 10 см (мал. 1, 5).

Ліпна посудина (2) - з високим прямим вінцем, що різко переходить в округлий тулуб, дно плоске. Орнаментована по вінцю і плічкам 10-ма широкими різьбленими рівнобіжними лініями. Від нижньої - вершинами униз опущені шість заштрихованих косими лініями трикутників. Поглиблені лінії затерті червоною фарбою. Зовнішня поверхня посудини піщано-сірого кольору, внутрішня - чорна. Висота - 13,7 см, діаметр вінця - 9,8 см, тулуба - 18 см, дна - 8 см (мал. 1, 4).

Модельовання - очі: дві грудки фіолетової вохри, перемішаної із шамотом. Зовнішня поверхня сплюснена, на ній широкою втисненою лінією передано овал очного яблука і тонкого прорізу, що проходить по його поздовжній осі - зімкнуте віко. «Очне яблуко» окантоване смугою блідо-рожевої вохри. Розміри 1-го конуса - 4х3,6 см, товщина - 3 см, ніс виготовлений із такої ж маси, сильно фрагментований.

Курган 1, поховання 38. Знаходилося на відстані 25 м на схід та 3 м на південь від «0». Діаметр шахти - близько 0,5 м. Розміри камери - 1,2х0,87 м, глибина - 4,16 м, дно вкрите камкою. У камері знаходилися 3 дитячих кістяки (мал. 1, 3).

Кістяк 1 (розчленований) - лежав біля східної стінки. Череп повернений обличчям додолу, потилицею на південь. Дрібні кістки лежали безладною купою на північ від черепа, на них - довгі кістки.

Кістяк 2 (розчленований) - лежав посередині камери у положенні, аналогічному першому кістяку.

Кістяк 3 - належав дитині, молодшій ніж 1 і 2 кістяки. На обличчя черепа зафіксоване модельовання у виді прошарку зеленкуватої глини завтовшки близько 1 см. Біля південної стінки камери стояла ліпна посудина з невисоким прямим вінцем, різко позначеним крутим плічком, опуклим тулубом і плоским дном із ледве виділеним піддоном. По краю вінця посудина орнаментована трохи нахиленими короткими відбитками витого шнура, нижче - чотири рівнобіжних паска з таких же відбитків. Від нижнього паска опущено вершинами униз шість трикутників, кожна сторона яких позначена трьома лініями відбитків шнура. Трикутники заповнені горизонтальними рівнобіжними лініями. На пліч-

ках трикутники розділені пальцевими вдавленнями, по низу тулуба - ряд коротких похилих відбитків (мал. 6, 2).

Курган 1, поховання 44. Знаходилося на відстані 23 м на південь і 5 м на захід від «0». Шахта мала розміри 0,7х0,8 м і глибину - 4,67 м від «0». Вузька перемичка шириною 0,1 м відокремлювала шахту від камери, ширина входу - 0,4 м, висота не встановлена. Камера розмірами 1,95х1,48 м, глибина дна - 5,15 м від «0». Склепіння зруйноване (мал. 2, 1).

Череп похованого дещо зміщений до правого плеча. Під черепом зафіксовано пляму бурого тліну, у південно-східному куті біля колін - пляму червоної вохри розмірами 0,2х0,25 м.

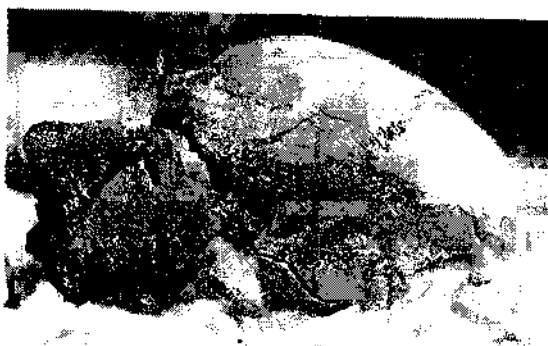
Череп похованого модельований. З його лицевої частини були видалені м'які тканини, включаючи очні яблука і хрящі носової порожнини, що були замінені їхньою імітацією з пофарбованої бордовою вохрою глини. Очні орбіти заповнені глиною на всю глибину. Їхня зовнішня поверхня гладенька, повіки не зображені. Ніс має широку основу, невисоку спинку з горбчком і улоговину на трохи піднятому кінчику. Ніздрі передані двома глибокими круглими отворами. Нижній край модельовання доходив до зубів верхньої щелепи, верхній - до надбрівних дуг.

ХАЕ - 1980. Розкопки біля с. Волчанськ. Курган 2. (Висота 2,2 м, діаметр - 40 м). Поховання 3. Знаходилося на відстані 12 м на північ від «0». Камера мала розміри 1,75х1,15 м, глибина дна - 3,85 м від «0». Дно камери вкрите багатощаровою підстилкою, що складається з (знизу нагору): а) білого тліну; б) чорного або коричневого тліну; в) вохри (товщина до 2 мм); г) чорного тліну; д) білого тліну (мал. 5, 3). Череп похованого лежав у східній частині камери, тім'ям до сходу, обличчям на північ. Цілоком розчленований кістяк лежав витягнутий із сходу на захід, купкою, ближче до південної стінки камери. Покладені паралельно голівками на захід стегнові кістки знаходилися ближче до черепа. Гомілкові кістки лежали колінними суглобами до голівок стегнових кісток. Між кістками ніг лежали (у міру віддалення від черепа) лопатка, ребра, тазові кістки, серед них хребці, кістки рук. Череп і кістки тулуба пофарбовані вохрою світло-бордового кольору. Площа розмірами 1,05х0,65 м, на якій лежали кістки, посипана вохрою (мал. 3, 8, 9). Під кістками зафіксовано прошарок, що складається з (знизу нагору): а) білого тліну; б) вохри; в) білого тліну; г) вохри. Лицеву частину черепа вкривало модельовання із сіруватої глини з чіткими зернистими вкрапленнями. Зафіксовано повне модельовання від нижнього краю нижньої щелепи до брів і від одного вушного отвору до іншого. Очні конуси забиті тим же складом, віки не позначені, ніс із невеликим горбчком і піднятим кінчиком, губи не позначені. Під південною стінкою камери - смуга світлої вохри розмірами 30х5-7 см. У північно-західному куті овальна пляма темнішої червоної вохри розмірами 35х20 см.

Мал. 3

1-5 - Волчанськ - 80, к. 5, п. 9; 6, 7- Волчанськ, к. 2, п. 5; 8, 9 - Волчанськ, к. 2, п. 3;
10 - Давидівка, к. 1, п. 21; 77, 12 - Родіонівка, к. 2, п. 8; 13, 14 - Родіонівка, к. 2, п. 3.

7

8

9

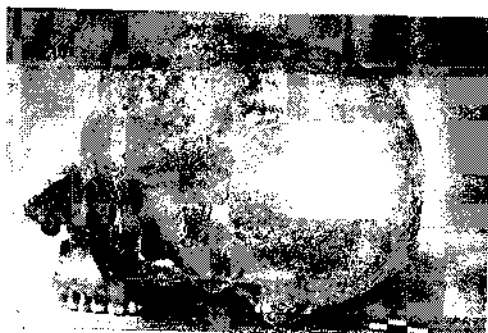
10

11

12

13

14

Курган 2, поховання 5. Знаходилося на відстані 21 м на південь від «0». Шахта розмірами: 1,3х1,3 м відділена від камери дромосом шириною 0,5 м, довжиною 0,45 м і висотою 0,4 м. Глибина шахти - 3,27 м. Камера розмірами: 2,3х1,85 м, глибиною 3,97 м від «0». По всій площі камери зафіксовано білий тлін. Поверх ніг - бурий тлін (кора?) (мал. 4, 1).

Кістяк дорослого похованого лежав по поздовжній осі камери. Нижня щелепа лежала на правому боці грудної клітини, череп знаходився ближче до таза, на лікті правої руки. На черепі збереглися залишки моделювання, зробленого з вохри з домішками. Воно спочатку кривало лицеву частину до підборіддя. Ніс злегка кирпатий, поглибленими лініями позначені закриті очі. На потиличній частині - сліди древнього відколу. Цілком ймовірно, що голова похованого до поховання була відділена для накладення моделювання на позбавлену м'яких тканин лицеву частину (мал. 3, 6, 7). На місці, де повинна була знаходитися голова похованого - пляма червоної вохри. Біля правого плеча - пляма жовтої порошкоподібної маси (залишки жертвної їжі?). Уздовж лівої руки дорослого, під північною стінкою камери лежав кістяк дитини. Під кістяком - вузька підстилка з кори.

Курган 5 (діаметр - 28 м, висота - 1,1 м), поховання 9. Знаходилося на відстані 11 м на північ і 4,65 м на схід від «0». Шахта діаметром 0,52х0,63 м, забита материком. Дно мало крутий спуск до входу в камеру, ширина входу - 0,4 м, довжина дромоса - 0,62 м, ширина камери - 1,75 м. Поховальна камера розмірами 2,15х1,47 м. Склепіння обвалилося. Дно на 0,5 м нижче шахти і на 0,35 м нижче дна дромоса (глибина дна від «0» - 3,45 м, реальна глибина - 2,9 м) (мал. 4, 2; 9, 2).

У камері було двоє похованих. Кістяк № 1 знаходився ближче до південно-західної стінки камери, череп лежав на кістках лівого плеча обличчям додолу. На черепі було моделювання, виготовлене з глини з домішками вохри - замазані орбіти, порожнина рота, виліплений ніс. Колір маски фіолетовий, прорізи очей, ніздрі й губи наведені червоною фарбою (мал. 3, 1, 5).

Кістяк № 2 знаходився поруч із першим кістяком, ближче до входу, був розчленований, кістки лежали в порядку, який імітує анатомічне положення.

Дно камери було вкрите прошарком камки, на якій знаходився прошарок коричневого тліну від деревної або шкіряної підстилки. Під кістяком № 1 і навколо нього було рясно посипано вохрою. Кістки кістяка № 1 були вкриті щільним шаром вохри і коричневого тліну. Праворуч від черепа кістяка № 2 - пляма вохри 0,2х0,1 м. Інвентарю немає.

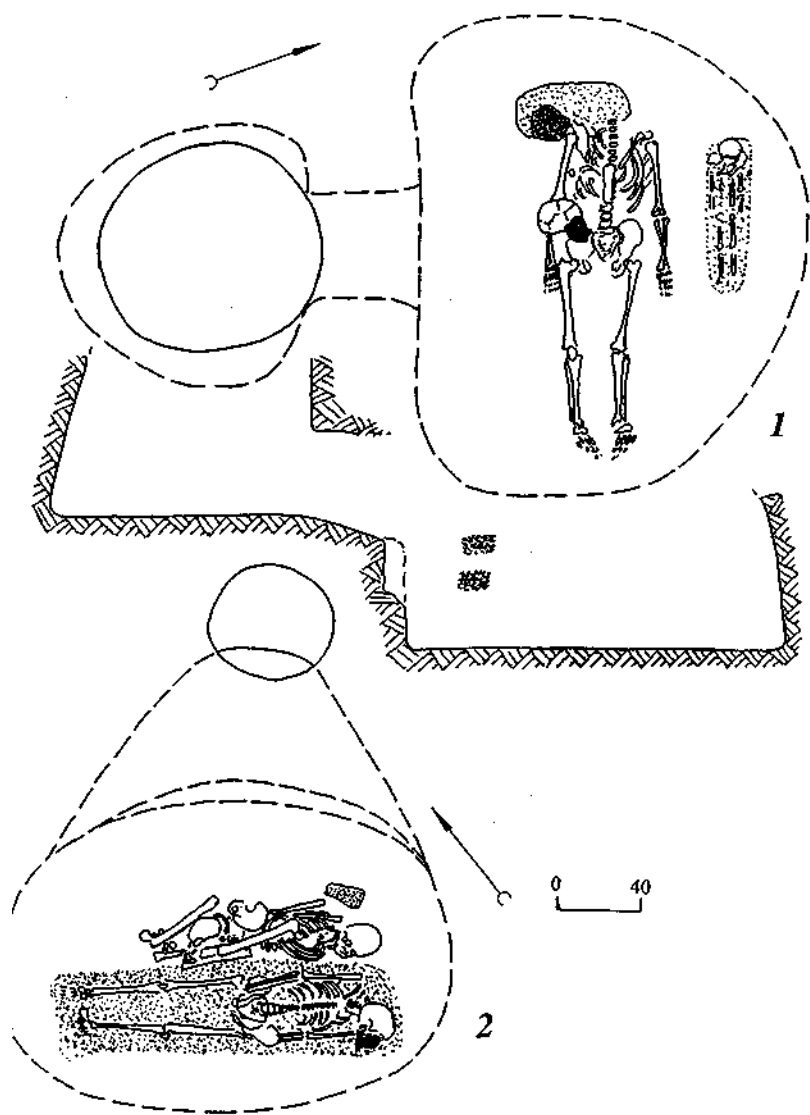
Курганна група - Волчанськ II. Курган 1 (діаметр - 70 м, висота - 1,7 м), поховання 7. Знаходилося на відстані 0,45 м на північ і 11,35 м на захід від «0», на глибині 1,6 м. Поховальна споруда - яма із заплічками. Розміри ями - 2,53х2,2 м. Заплічки

залишені на глибині 1,9 м. На них простежені рештки покладеного уздовж дерев'яного перекриття, що було вкрите очеретом. Від очерету залишився темний тлін з білястими прожилками. Перекриття, що складалося з плах шириною 5-6 см і товщиною 1-1,5 см, було вистелене камкою товщиною 6 см і посипане прошарком черепашок товщиною до 4 см. Поховальна камера прямокутної форми, розмірами 1,96х1,45 м. Дно - на глибині 3,02 м/1,12 м від рівня заплічків. На дні камери лежав кістяк, посиляний малиною вохрою, найбільш інтенсивно - череп, верхня частина грудної клітки, руки, кістки гомілок і стопи (мал. 6, 7). Біля ліктя правої руки і під ступнями посипано малиною вохрою. Цією ж вохрою на черепі проведені смуги по лінії рота, трохи вище брів і по плямі вохри на вилицях. На очні орбіти були покладені шматочки смоли, обмашені вохрою. Під хребцями в районі шиї і грудей знайдені смужки смоли. Під черепом - два невеликі коржі смоли і декілька грудок вугілля. Під північною стінкою ближче до північно-східного кута камери догори дном стояв ліпний горщик-амфорка.

Біля лівої руки кістяка № 1 упритул до неї лежав кістяк № 2 - (дитина). За головою - крупинки червоної вохри, а під черепом - вугілля.

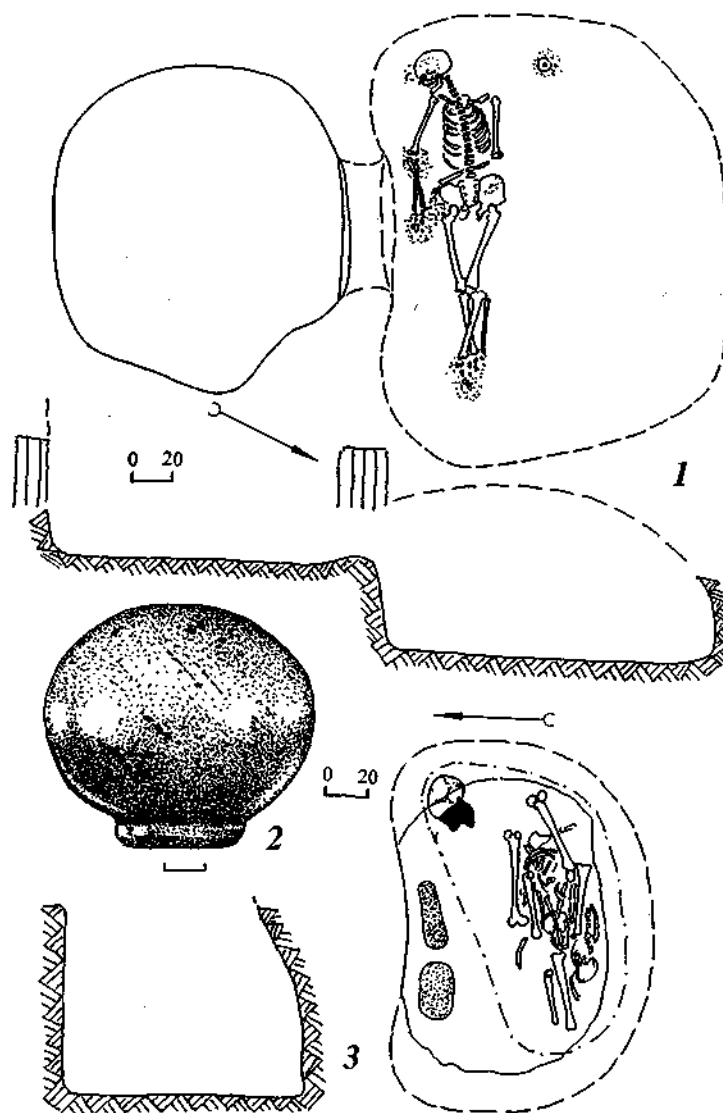
Під кістяками дно було вистелене уздовж комішем, а поверх нього - тонко посипано крейдою, найбільш інтенсивно під черепом кістяка № 1. На цьому шарі лежала кора до 1 см товщиною. Від плечей кістяка № 1 до таза кора була обмашена світло-зеленкуватою перетертою глиною (товщина шару № 1 - 1,5 мм). Трохи нижче таза товщина обмазки збільшувалася до 4 см, перекриваючи праву стегнову кістку і набуваючи при цьому неправильної сегментовидної форми в плані. Ліва стегнова кістка лежала поверх товстого прошарку обмазки. У цій частині обмазки зустрічалося дрібне вугілля. На кістках під обмазкою вохри немає. По краях обмазка посиляна вохрою червоного кольору. Ліворуч від товстого прошарку обмазки, уздовж неї - тонка глиняна підмазка жовтого кольору з покриттям із товченої черепашки.

Кістяк № 2 лежав на корі. Від черепа і до середини стегнових кісток він був обмашений масою з прошарками малинової вохри, ідентичної обмазці кістяка № 1, але з великими домішками вугілля, від чого вона набула більш темного кольору. Товщина обмазки 3 см. Праворуч від плечової кістки на грудях - підмашено тією ж масою темно-сірого кольору з переважанням вугілля. Обмазка була посипана малиною вохрою. Права рука лежала на обмазці. По західному краю обмазки й уздовж її північного краю (на відстані 4 см) йшла смуга глиняної підмазки жовтого кольору з вдавненими у неї товченими черепашками. Ця смуга тяглася й уздовж таза кістяка № 1. На відстані 10 см на захід від колін кістяка № 2 у підмазці - крупинки червоної вохри. Кістяк № 2 цілком перекривала кора.

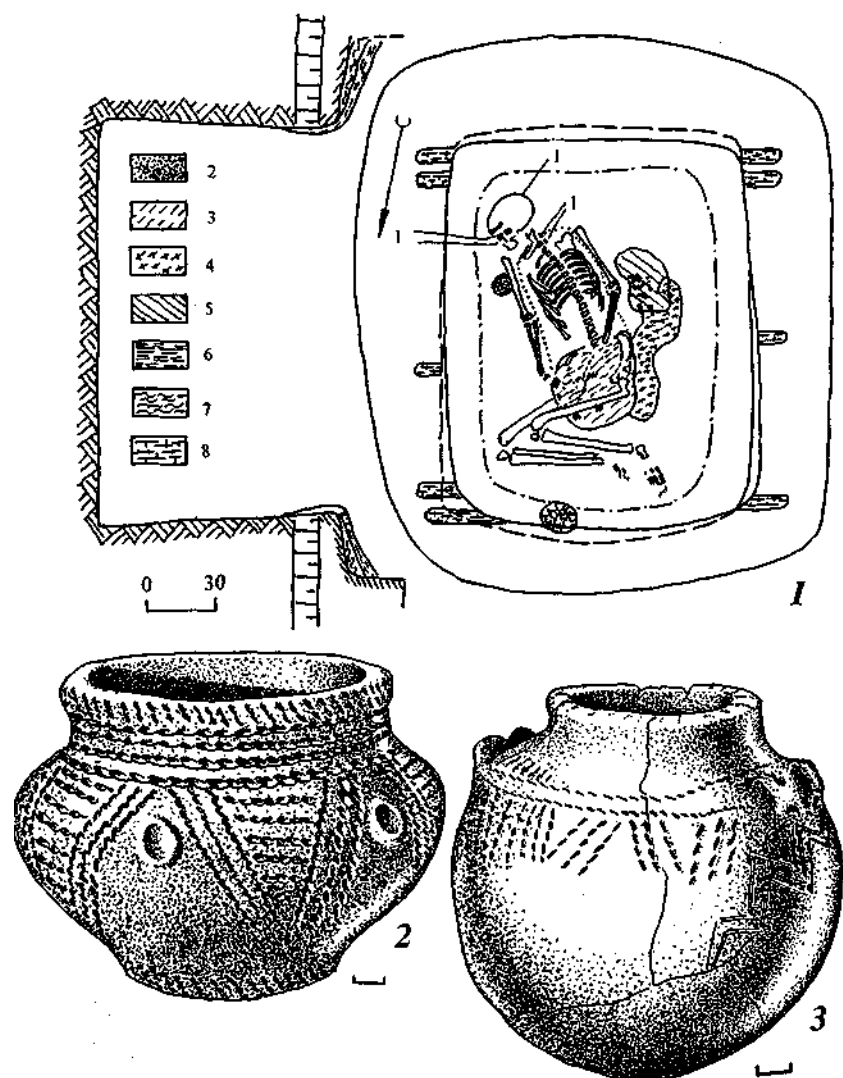
Мал. 4

1 – Волчанськ – 80, к. 2, п. 5; 2 – Волчанськ – 80, к. 5, п. 9.

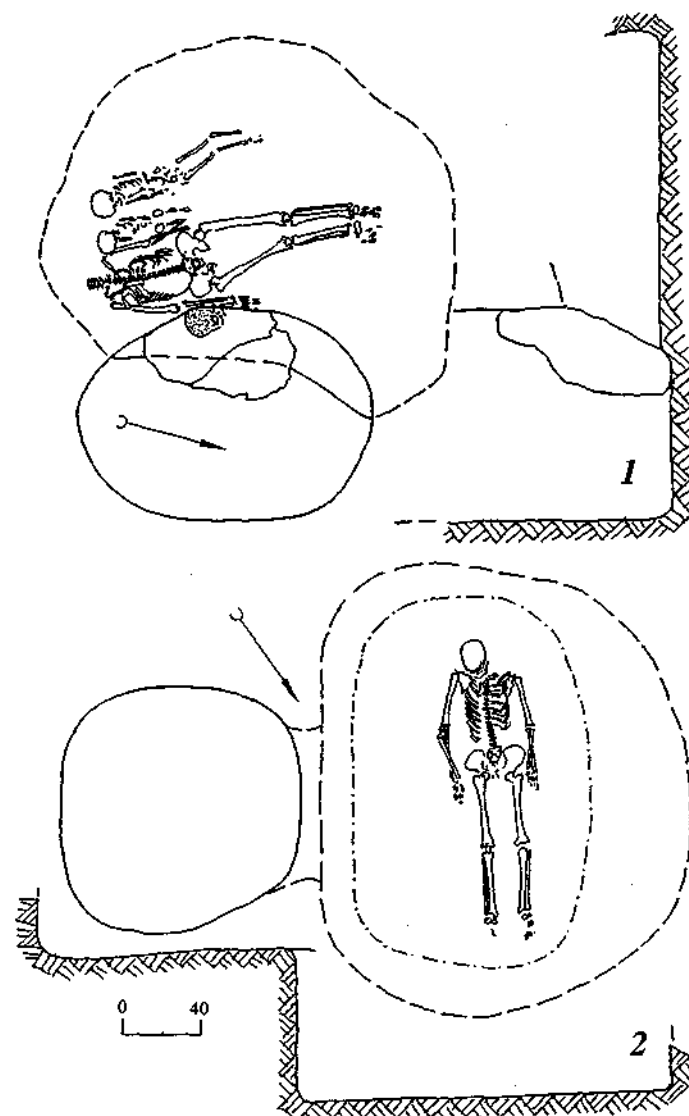
Мал. 5

1 – Давидівка, к. 1, п. 5; 2 – Давидівка, к. 1, п. 5; 3 – Волчанськ – 80, к. 2, п. 3.

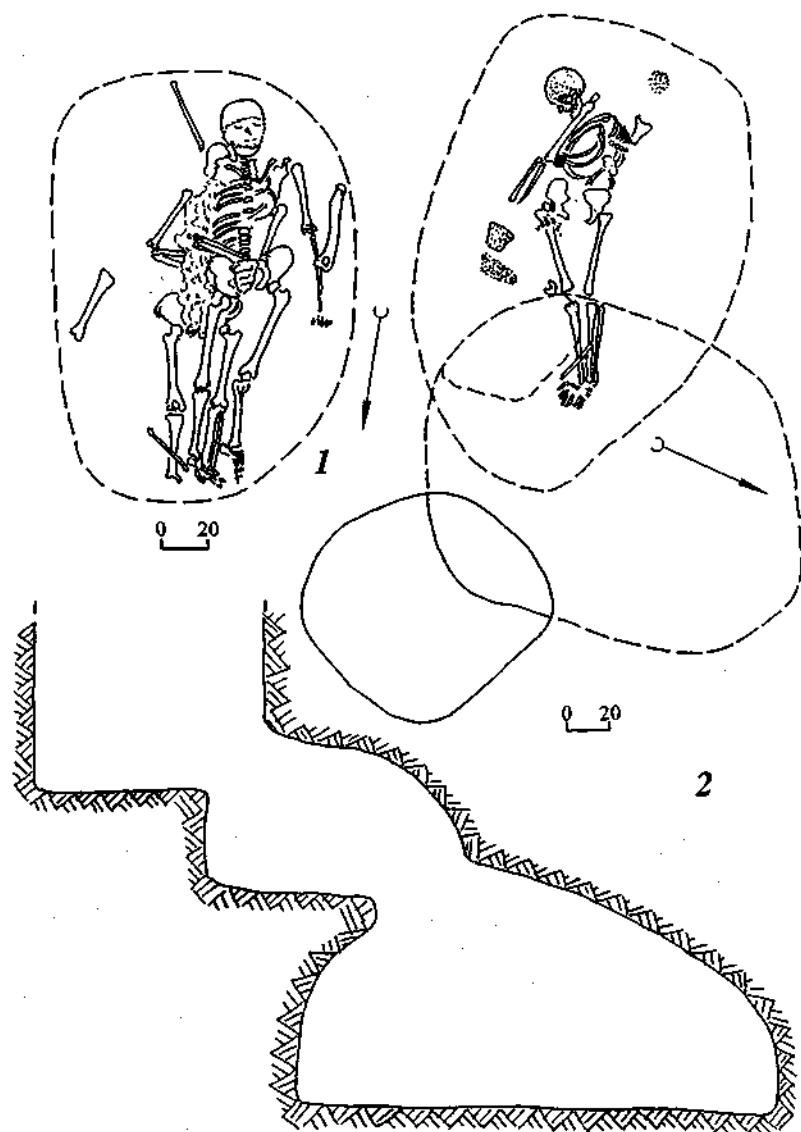
Мал. 6

1 – Волчанськ – II, к. 1, п. 7: 1 – смола; 2 – вохра; 3 – обмазка кіст. 1;
4 – жовта підмазка з черепашками; 5 – обмазка кіст. 2; 6 – черепашки;
7 – камка; 8 – дерево; 2 – Волчанськ I, к. 1, п. 38; 3 – Волчанськ II, к. 1, п. 7.

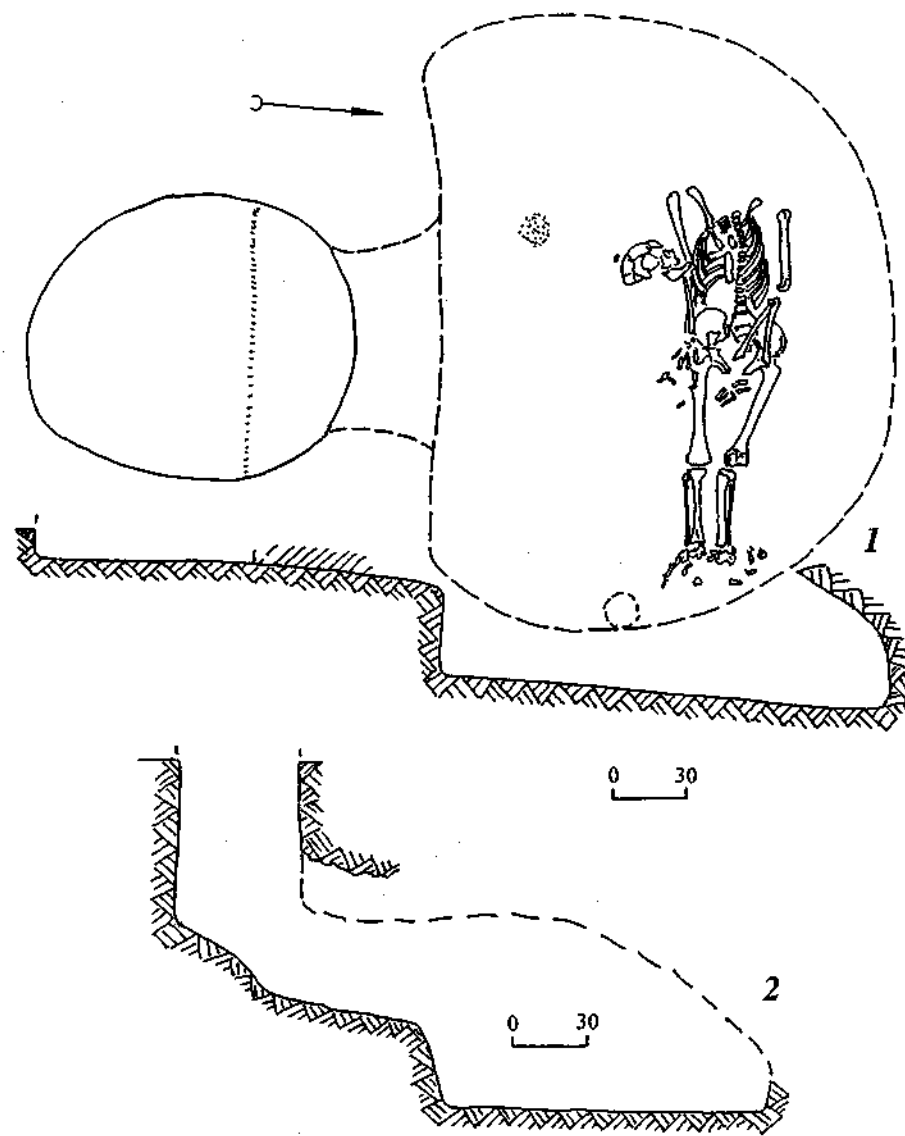
Мал. 7

1 – Родіонівка, к. 2, п. 3; 2 – Родіонівка, к. 2, п. 8.

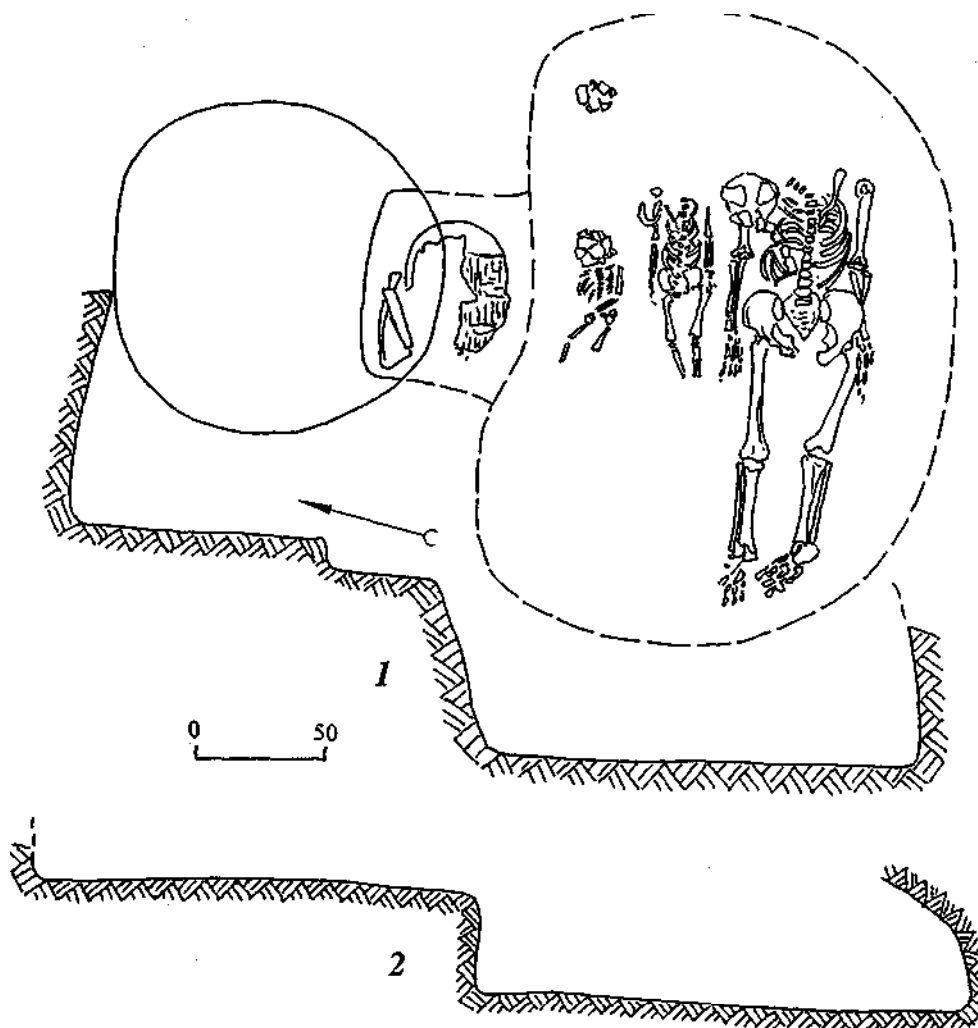
Мал. 8

1 – Сивашівка, к. 2, п. 25; 2 – Родіонівка, к. 9, п. 11.

Мал. 9

1 – Сергіївка, к. 3, п. 11; 2 – Волчанськ, к. 5, п. 9.

Мал. 10

1 – Сергіївка, к. 3, п. 15; 2 – Сергіївка, к. 3, п. 11.

Обидва кістяки були засипані прошарком землі, перемішаної з вохрою, товщиною 4-5 см.

Опис знахідок.

1. *Права орбіта*: шматочок смоли у вигляді стилізованої голови барана (?). Довжина - 2,3 см, ширина - 1,5 см.

Ліва орбіта: грудка смоли неправильної округлої форми діаметром 2,3 см.

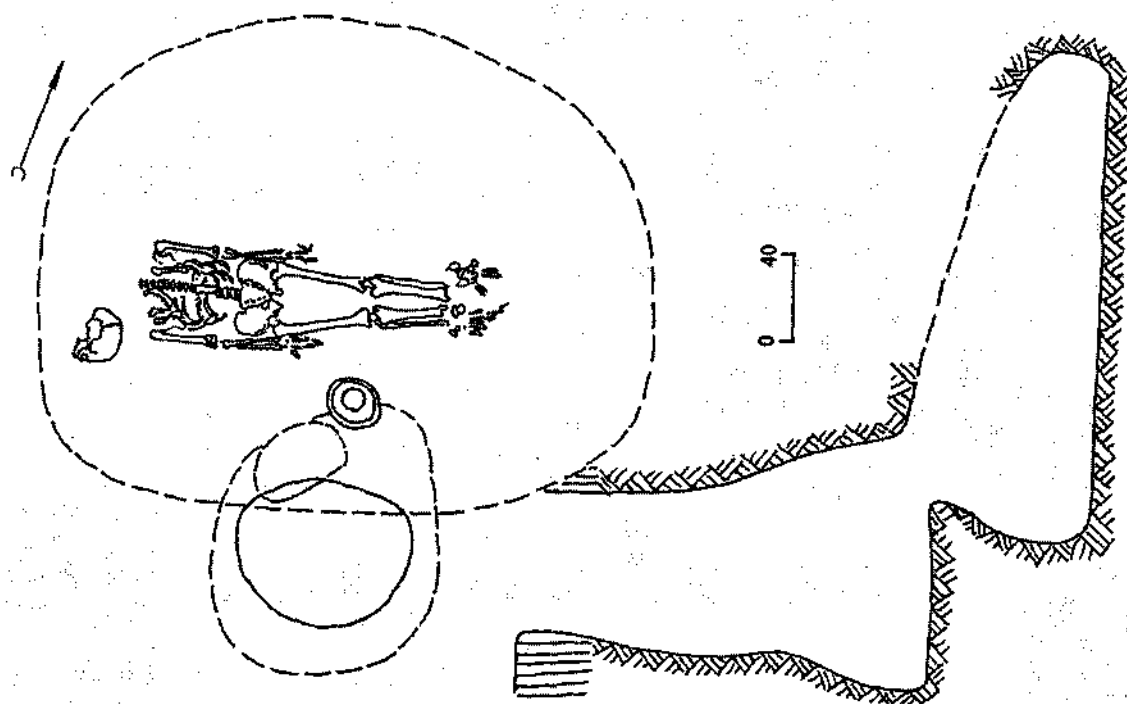
2. Неопрацьовані смужки смоли, зняті, певно, безпосередньо з дерева (з одного боку смужки - відбиток кори). Одна - ціла й одна - фрагментована, довжина до 2,5 см.

3. *Амфорка*. З маленьким прямим вінцем і кулеподібним тулубом. Край вінця рівно зрізаний. У верхній частині тулуба навпроти одне одного 4 наліпних вушка, розташованих попарно, з наскрізними вертикальними отворами. По зрізу вінця посудина оздоблена косими відбитками гребінчастого штапу. На тулубі на рівні наліпів 2 горизонтальні лінії, що його оперізують, і трикутники, що спускаються від ліній вершинами вниз, виконані таким

самим штапом. На тулубі під однією з пар наліпів зигзаг із 2-3 тонких прокреслених ліній. Колір амфорки темно-сірий. На поверхні - сліди розчосів. Висота - 11,9 см, діаметр вінець - 6,2 см, діаметр тулуба - 11,8 см, ширина наліпів - 1,7 см (мал. 6,3).

ХАЕ - 1982, с. Родіонівка, курган 2 (діаметр - 36 м, висота - 1,7 м), поховання 3. Розташоване на відстані 9 м на північний схід від «0». Шахта розмірами 1,5х1,1 м, дно на глибині 3,5 м. Вхід до камери забито глеєм. Камера розмірами 2,1х1,6 м. Дно на 0,25 м вище дна шахти (3,25 м). Біля входу в камеру виявлено відокремлений від тулуба череп людини з забутованими вохрою орбітами і носовим отвором. Вохра змішана з глеєм. Ліворуч від черепа лежав посткраніальний кістяк похованого. За ним знаходилися два кістяки дітей. Черепи похованих інтенсивно пофарбовані вохрою. Над похованням - досипка (рис. 7, /).

Курган 2, поховання 8. Знаходилося на відстані 11 м на південний схід від «0». Шахта діаметром 1,2 м, дно на глибині 2,57 м. Камера розмірами

Мал. 12
Сивашівка, к. 6, п. 3.

1,9х2,25 м. У заповненні ями і камери виявлено розпиляний ріг великої тварини. Дно камери на 0,75 м нижче дна шахти (3,32 м від «0»). Череп похованого відокремлений від тулуба і повернений обличчям праворуч, очні западини і носовий отвір заповнені вохрою. Кістки пофарбовані вохрою. Шматок вохри знаходився і за черепом. На дні - коричневий тлін. Над похованням досипка спільна з похованням 3 (мал. 7, 2).

Родіонівка, курган 9 (діаметр - 28 м, висота - 1,62 м), поховання 11. Знаходилося на відстані 11,4 м на південний схід від «0». Шахта діаметром 1,0 м. Дно на глибині 2,57 м. Вхід у західній стінці шахти. Камера розмірами 1,65х1,5 м. Дно на глибині 3,12 м від «0». Біля входу до камери знайдено астрагал і пляму вохри. У північно-західній стінці виявлено вхід до другої камери. Він мав овальну форму, висота його - 0,45 м, ширина - 0,55 м. Друга камера розташована на 0,9 м нижче дна першої (4,02 м від «0»), розмірами 2,15х1,4 м. Висота склепіння 0,76 м (мал. 8,2). Череп кістяка лежав на правому боці, кістки грудної клітки зруйновані. Орбіти і носова порожнина заповнені вохрою. Тонкий її прошарок вкривав і все обличчя. Біля правого ліктя під ребрами виявлена сокира, зліва від колін лежали два крем'яні відщепи і гострильний камінь. За черепом кістяка біля правої ноги на дні зафіксовані плями вохри. По всьому дну - сліди білого і коричневого тліну.

Гранітна сокира - обушкова, із злегка вигнутою лезовою частиною. Отвір конічний, у ньому збереглися фрагменти дерев'яного топорища з трьома бронзовими цвяшками. Довжина сокири - 8 см, ширина в лезовій частині - 4,7 см, товщина - 3,6 см. Діаметр отвору 2-1,8 см. Довжина цвяхів - 1,5 см (мал. 1, 2). Над похованням досипка.

1982, с Давидівка Акимівського району Запорізької обл. Курган 1 (діаметр-47 м, висота- 2,9 м), поховання 21. Розташовувалося на відстані 17 м на південний схід від «0». Шахта діаметром 1,2 м, глибина дна близько 2,2 м (4,10 м від «0»). Вхід овальний, висотою 25 см, шириною 60 см, довжиною 0,6 м. Камера розмірами 2,1х1,4 м, висота склепіння - 0,65 м, дно - 4,54 м від «0». На дні - частково розчленований кістяк чоловіка віком близько 20 років (не зрослися епіфізи) (мал. 11, 7). Поза імітує анатомічний порядок. Перед тазом обличчям до нього ж знаходився череп без нижньої щелепи, яка лежала вище. На підборідді - наліп пухкої глини з вохрою. Очні западини і грушоподібний отвір черепа заліплені зеленкуватим глеєм, причому наліп носа розділений вертикально на дві частини, а в орбітах - горизонтальні прорізи, що зображують віко (мал. 3, 10). Під черепом і кистями рук сліди вохри, в інших місцях - бурий тлін. Над місцем, де повинна була бути голова небіжчика, стояла посудина ямно-катакомбного типу: із вертикальною шийкою, яйцеподібним тулубом і плоским дном.

Поверхня світло-бура, плямиста, гладжена і потріскана, з розчосами гребінчастим штампом на внутрішній поверхні. По шийці і плічках - 5 горизонтальних відбитків шнура, нижче спускаються сім трикутників, що виконані відбитками того ж шнура. Висота посудини - 28 см, шийки - 3,8 см, діаметр вінця - 20 см, тулуба-28 см, дна - 10,5 см (мал. 11, 2).

ХАЕ - 1984, с. Сергіївка, курган 3 (діаметр - 55 м, висота - 2,8 м), поховання 11. Розташовувалося на відстані 21,5 м на південь від «0». Шахта діаметром 1,2х1,35 м, глибиною 3,4 м від «0». Шахта перед входом забита лесом. Ширина входу - 0,8 м, довжина - 0,4 м. Камера розмірами 2,65х1,95 м, глибиною дна 3,8 м від «0». Біля північної стінки лежав кістяк чоловіка середнього віку (мал. 9, 1; 10,2).

Череп був відокремлений і покладений біля правого ліктя обличчям до грудей. Орбіти очей заліплені вохрою, на конусах прокреслені зімкнені повіки. Носовий отвір заповнений сумішшю сажі й товчених черепашок. З такої ж суміші була виготовлена мисочка діаметром близько 15 см, що стояла праворуч від похованого (біля ступнів ніг). Біля правого плеча - пляма вохри. Вохрою були пофарбовані і фаланги лівої руки, і простір під ступнями. Біля лівого ліктя знайдений уламок стінки посудини (5х3х0,8 см) із розчосами, а праворуч від черепа - фрагмент дерев'яного предмета з бронзовими платівками розмірами 0,5-0,4х0,1 см.

Сергіївка, курган 3, поховання 15. Знаходилося на відстані 16 м на північний схід від «0». Шахта (діаметр - 1,3 м, дно - на глибині 4,2 м від «0») була заповнена лесом. Вхід розташовувався в південній стінці (0,35х0,8х0,45 м). Він був закритий бичачою лопаткою й уламком дерев'яного колеса. Камера розмірами 2,5х1,65 м, дно - 5,05 м від «0», висота склепіння - до 1,1 м. На дні камери, починаючи від входу, лежали кістяки немовляти, дитини двох років і молодої жінки (мал. 10, 1). Череп дитини знаходився в північно-східному куті камери під корою. Череп жінки був відокремлений і лежав на правому плечі, тім'ям до ліктя, а обличчям до грудей. Очні западини і рот були заліплені чорноземом, на одній із пробок простежено зімкнену повіку, ніс обмазаний сажею. Дно камери було посипане крейдою, поверх якої - плями сажі (особливо під тазом жінки) і вохри (під її ж грудною клітиною). Потім дно було вкрите камкою, поверх якої під кістяками - сліди сажі й одягу з повсті й шкіри. На кістках - плями вохри, особливо на кістяку немовляти, на гомілкових кістках дитини, на черепі, кистях і ступнях жінки.

ХАЕ - 86, с Давидівка, курган 1 (діаметр - 60 м, висота - 2,7 м). Поховання 5. Знаходилося на відстані 16 м на схід від «0» на глибині 1,8 м від поверхні. Шахта розмірами 1,6х1,4 м, глибина дна-1,35 м. Вхід шириною 0,6 м, довжиною 0,2 м. Камера розмірами 2,2х2,0х1,5 м (мал. 5, 1).

Череп і частково кістяк похованого посипані вохрою. Очні западини і щоки похованого були заліплені світло-сірою глиною. Біля лівого плеча лежала кам'яна булава. Біля ліктя правої руки знаходився кремінний відщеп.

Полірована куляста кам'яна булава з просвердленим наскрізним отвором. Біля нижнього краю отвору - кільцевий виступ. Діаметр - 6,5 см, діаметр отвору - 2 см, висота - 5,5 см, ширина виступу - 0,5 см (мал. 5, 2). (Можливо, досипка).

Сивашівка, курган 2, поховання 25 (діаметр - 32-45 м, висота - 1,15 м). Знаходилося на північ від «0». Камера розмірами 2х1,5 м, дно на рівні 3,05 м (мал. 8, /).

У камері на різних рівнях, розділені прошарком чорнозему, лежали два кістяки. Там само на різних рівнях знаходилися кістки лівої ноги з поховання 23 (велика нора).

У ділянці таза нижнього кістяка - сліди вохри. Вохристою масою були заліплені ніс, рот і очні западини верхнього кістяка, причому маса накладалася на кістки. На заліплених вохристою масою очних западинах були недбало зображені закриті повіки.

Сивашівка, курган 6 (діаметр - близько 20 м, висота - 0,4 м), поховання 3 (основне). Знаходилося на відстані 1,2 м на північний захід від «0». Впущене з рівня похованого ґрунту. Шахта мала у верхній частині розміри - 0,8х0,65 м, у нижній - 1,3х1,0 м. Глибина дна - 1,95-2,35 м. Вхід розмірами 0,43х0,34 м, шахта нависає над камерою. Камера розмірами 2,5х2,2 м, висота склепіння - 0,8-0,9 м. Дно на глибині 3,10 м (мал. 12).

Кістяк похованого лежав випростаний на спині головою на північний захід - захід. Череп лежав окремо над правим плечем, повернений до нього тім'ям. Зуби, надбрів'я, грушоподібний отвір і вухні западини пофарбовані вохрою (на зубах проша-

рок вохристої маси досягав 0,3 см). Фарбування нанесене на позбавлену м'яких тканин кістку. Сліди вохри простежені також на кістках рук і ніг. На дні - слабкі сліди крейди і бурого тліну.

Праворуч від колін стояв глибокий полумисок із заглаженою гребінцевим штампом поверхнею. Висота - 10 см, діаметр вінець - 21,5 см, діаметр дна - 9,5 см (мал. 2, 2).

Як було доведено раніше [3], пониззя р. Молочної характеризується більш низьким соціальним статусом небіжчиків з моделюванням. Звертає на себе увагу значна кількість повних модельованих черепів. Лише п'ять з черепів мали часткове моделювання. Цікаво, що було модельовано декілька дітей, що зближує нижню Молочну з Поінгуллям і непрямо свідчить про те, що інгульське населення з часом піднімалося вздовж Молочної до її верхів'їв.

Звертає на себе увагу ямне поховання зі статуїзацією кістяка (Волчанськ - II, к. 1, п. 7). Статуїзація добре відома для інгульських поховань Виноградненського могильника і зустрічається в інших пам'ятках. Відзначалось, що ямне населення переймало престижні культи в інгульського населення [4], про що свідчить і поховання 7 з Волчанська. Його близькість до інгульських підсилюється ще й амфоркою, яка знаходить аналогії в інгульському похованні 8, к. 7 біля с. Антонівка на Миколаївщині [5]. Амфора з Антонівки має такий самий кулястий тулуб і невисокі вінця, як і волчанська. Проте, як і всі ямні амфори, волчанська має дуже простий орнамент. Про тривале співіснування ямного та катакомбних груп населення, у тому числі інгульського, писалося вже неодноразово [6].

Таким чином, публікація цих видатних знахідок дає змогу повніше зрозуміти всю складність суспільних, у тому числі світоглядних, уявлень у населення Півдня України за доби бронзи.

1. Отроченко В. В., Пустовалов С. Ж. Обряд моделировки лица по черепу у племен катакомбной общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины.- К., 1991.- С. 59-84; Евдокимов Г. Л. К вопросу о черепаха-масках из погребений эпохи ранней и средней бронзы степной зоны Украины // Проблемы изучения катакомбной КИО.- Тез. докл.- Запорожье, 1990.- С. 18-20; Ковалева И. Ф. Социальная и духовная культура населения бронзового века.- Днепропетровск, 1989.- 84 е.; Крюк С. И., Кубишев А. /., Отроченко В. В., Пустовалов С. Ж. Обличчя людини доби бронзи II Золото степу. Археологія України.- Шлсзвіг, 1991; Новикова Л. А., Шилов Ю. В. Погребения с лицевыми накладками эпохи бронзы (Херсонская обл.) // СА.- 1989.- №2.- С. 127-135. Детальна історіографія дана: Пустовалов С. Ж. Моделирование лица по черепу у населения ингульской катакомбной культуры // Stratuirri.- 1999.- №2.- С. 222-255.
2. Кубишев А. П., Дорофеев В. В. и др. Отчет о раскопках Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства Каховской оросительной системы в 1979 г. // НА ИА НАНУ- Ф. Е. 1979/32; Кубишев А. П., Дорофеев В. В.,

Шилов Ю. А. и др. Раскопки Херсонской археологической экспедиции в 1980 г. // НА ИА НАНУ- Ф. Е. 1980/15; Кубишев А. И., Дорофеев В. В. Отчет о раскопках Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР в 1982 г. // НА ИА НАНУ - Ф. Е. 1982/4; Кубишев А. Я., Дорофеев В. В., Нечитайло А. Л. Отчет о раскопках Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР в 1984 г. // НА ИА НАНУ- Ф. Е. 1984/11; Кубишев А. И., Болтрик Ю. В., Симоненко А. В. Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства Каховской оросительной системы в Херсонской и Запорожской областях в 1986 г. // НА ИА НАНУ- Ф. Е. 1986/13.

3. Пустовалов С. Ж. Вказ. праця.- С. 249, табл. 2.
4. Там само.- С. 253.
5. Николов В., Чмихов М. О. Сонячно-космічна орнаментация в давньому поховальному обряді II Поховальний обряд давнього населення України.- К. 1991.- Мал. 9.
6. Пустовалов С. Ж. Ямная общность и катакомбная общность: последовательная смена во времени или сосуществование // Проблемы археологии Подніпров'я.- Дніпропетровськ, 2000.- С. 95-105.

Kubyshev A. I., Pustovalov S. Zh.

THE MODELLED SKULLS OF INGULSK CULTURE
FROM THE LOW GROUND OF RIVER MOLOCHNA

This article is the first publication of materials of the Kherson expedition with rare catacomb grave which contained the skeletons with the modeled skulls.